

Дика Н. М.,
доцент кафедри
методики викладання
української мови
КМПУ ім. Б.Д. Грінченка

**Формування культури мовлення учнів у процесі навчання в
загальноосвітніх навчальних закладах**

(ТЕОРЕТИЧНИЙ І ПРАКТИЧНИЙ АСПЕКТИ)

Щодо усунення помилок, про які йшлося раніше (у попередній статті), то для їх запобігання пропонуємо матеріал, який можна використати протягом року на уроках української мови і зарубіжної літератури.

5 клас.

Наголос.

Поняття, скарбниця, перекладач, пізнавальний, людський, казки, чарівний, виразний, читання, віршований, відомості, звукопис, заголовок, вимова.

Пояснення семантики слів.

Фольклор, алегорія, сюжет, композиція, екзотичний, гармонія.

Поняття, які потребують коментарів (фонові знання).

Нарцис, барон, джунглі, цивілізація, антична традиція.

Труднощі слововживання.

Індійський — індіанський.

6 клас.

Наголос.

Переказ, предмет, літописний, байковий, багатобарвний, всебічний, ключовий, псевдонім, первісний, вразливий, порівняння.

Пояснення семантики слів.

Стихія, афористичність, ефект, деградація, інтер'єр, романтика, віщий, гуманістичний.

Поняття, які потребують коментарів (фонові знання).

Вавилон, емоційність, сонце, трагічність, час, простір, культура, Марк Твен.

Труднощі слововживання.

Біблійний — біблійський. Езопів — езопівський.

7 клас.

Наголос.

Вигадка, середньовіччя, провідний, джентльмен, випробування, простий, український, книжки, вірші, чарівний, помилки.

Пояснення семантики слів.

Шляхетний, панорама, колорит, динамізм, патріотизм, конфлікт, інтелектуальний.

Поняття, які потребують коментарів (фонові знання).

Детектив, дедукція.

Труднощі слововживання.

Богатир — багатир; лицарський — рицарський.

8 клас.

Наголос.

Діалог, монолог, характерний, прізвисько, вигнанець, стремено, найважливіший, непересічний, притчовий.

Пояснення семантики слів.

Епохальний, ідеал, ідеалізм, органічний, ентузіаст, філістерський, іронія, паралелізм, ностальгія, асоціація, пафос.

Поняття, які потребують коментарів (фонові знання).

Каліграфія, витязь, лицарський, кодекс, Бахчисарай, байдара.

Труднощі слововживання.

Схід — схід; Відродження — відродження.

9 клас.

Наголос.

Викарбуваний, першоджерело, обрядовий, прощення, широкомасштабний, світосприйняття, комета.

Пояснення семантики слів.

Аспект, етичний, метаморфоза, грандіозний, титан, інтелігент, канон, претензія, концепція, енциклопедичність, атмосфера, скепсис, цинізм, екстраординарний.

Поняття, які потребують коментарів (фонові знання).

Золота доба, трубадур, хроніка, принц, аристократизм, лорд, «світова скорбота», хрестоносець.

Труднощі слововживання.

Терміна — терміну, напрям — напрямок.

10 клас.

Наголос.

Пристрасний, руйнівний, декадентський, кольоропис, пізнання, використання.

Пояснення семантики слів.

Неординарний, ілюзія, поліфонізм, діалектика, лаконізм, космізм, сентиментальний, маніфест, спонтанний, імпульсивний, парадокс, аналітичний, стереотип.

Поняття, які потребують коментарів (фонові знання).

Silentium, верлібр, імпресіонізм, Пан.

Труднощі слововживання.

Натхнений — натхненний; питання — запитання.

11 клас.

Наголос.

Загальнолюдський, нездійсненність, оповідний, світоглядний, здобутки, угруповання, поліфонія, наскрізний, найяскравіший, і феномен, спокутування.

Пояснення семантики слів.

Елітарний, банальний, суб'єктивний, ракурс, абсурд, спектр, урбанізований, монтаж, маніпулювання, нацистський, місія, реабілітація.

Поняття, які потребують коментарів (фонові знання).

Імперія, буревісник, сталінський терор, бюргерський, екзистенціалізм, фемінізм.

Труднощі слововживання.

Еміграція — імміграція, гранатовий — гранатний.

Грунтовного вивчення потребують власні назви. Адже більшість із них — незнайомі, чужі для учнів і за звучанням, і за написанням, і за значенням.

На нашу думку, у Програмі 1998 року за редакцією Д.С. Наливайка цілком виправдано було вживання знака наголосу в іменах і прізвищах письменників. Доречно це було б зробити і в новій Програмі 2001 року, де введено багато нових імен. Крім того, вчителю зарубіжної літератури варто було б, називаючи ім'я того чи іншого митця, звернути увагу учнів на їх написання (скажімо, акцентувати, що у власних назвах зберігається подвоєння приголосних, тому ми пишемо Гійом Аполлінер, Ернест Міллер, Хемінгуей, Фрідріх Дюрренматт); наголосити на тому, що ім'я Камю — Альбер (а не Альберт), а Брехта — Бертольт (а не Бертольд).

Створивши таку власну «словникову базу», учитель буде готовий у будь-який момент розтлумачити учням те чи те слово, навчити вимовляти його правильно і вживати доцільно.

Щодо морфологічних вправ, пов'язаних з правильною вимовою та написанням іменних і службових частин мови, вважаємо, що слід передбачити більше вправ, які стосуються правильного вживання роду іменників.

Вправа 1.

- ***Визначити рід наведених іменників.***

Рояль, тюль, толь, шампунь, степ, ступінь, біль, вуаль, кір, насип, Сибір, дріб, нежить, нероба, пил, блакить.

Вправа 2.

- **Подані іменники поставити в родовому відмінку однини.**

Атлас, абзац, документ, аркуш, папір, термін, відмінок, звук, рід, вид, звіт, виклад, стиль, список, перелік, протокол, заголовок, адрес, адреса.

Вправа 3.

- **Поставити іменники у множині. Зробити висновок про наголос в іменниках другої відміни.**

Брат, край, час, вік; стовбур, тулуб, голос; лимон, казан, рушник, моряк; поле, море, ті, весло, село, яйце, серце; веретено, коромисло, малятко.

Хотілося б бачити більше вправ на вживання кличного відмінка зі словами та словосполученнями типу: пан, пані, пан президент, пані господиня, колега Іванюк, пані Катерина.

На правильне вживання числівників для позначення часу (пів на третю, за чверть дванадцята, восьма година, о десятій годині); на зв'язок кількісних числівників з іменниками (три клени, чотири книжки); на зв'язок збірних числівників з іменниками (троє ножиць, четверо дверей, але два президенти, три професори).

Пропонуємо такі вправи.

- **Із поданих в дужках слів утворити словосполучення, обґрунтувати вибір.**

(Два, дві, двоє, пара) (дівчата, дівчини); (півтора, одна ціла й одна друга, одна ціла і п'ять десятих, півтори) (роки, року); (два, дві, двоє, двійко, пара) (дні, днів); (чотири, четверо) (високі, високих) (будинки, будинків); (кілька, кількох) (учні, учнів).

- **Записати лише можливі поєднання числівників троє і шестеро з такими іменниками:**

Ножиці, болото, сусідка, дошка, друг, хлопець, хлоп'я, дитя, дівчина, дівчисько, дівчатко, вікно, озеро, берег, генерал, доктор, професор, малюк, вовк, президент.

- **Відредагувати речення, виправити помилки у вживанні числівників.**

- ✓ Скільки зараз годин? Зараз година ночі.
- ✓ Я встав у сім годин ранку.
- ✓ Зараз без п'ятнадцяти сім.

- ✓ Коли трапилася пожежа, він вискочив на вулицю в одній білизні.
- ✓ Батьки пішли в гості, а діти залишилися одні,
- ✓ При відсутності старости групи його замінює хтось другий.
- ✓ Він прийшов у половині третього.
- ✓ У сумці лежало четверо груш.

Правильне вживання особових займенників (до замість нього), присвійних займенників («їх машина», замість їхня машина).

Пропонуємо такі вправи.

Вправа 1.

Переписати речення, розкриваючи дужки.

- ✓ Сестра вибігла назустріч (вона).
- ✓ На (він) був немодний капелюх.
- ✓ Завдяки (вона) вечір пройшов весело,] (вона), справді, талант організатора.
- ✓ За допомогою (вони) ми швидко проса пали город.
- ✓ Заради (вони) я приїду.
- ✓ Я знаю плани брата, але повинен всупереч (вони) залишитись тут.
- ✓ По відношенню до (він) ви несправедливі.
- ✓ У (вона) скоро ювілей.
- ✓ На честь (він) ми влаштуємо вечірку.
- ✓ За рогом цього будинку ви побачите взуттєвий магазин, а навпроти (він) розташована потрібна вам майстерня.
- ✓ Думаю, що краще піти назустріч (вона).
- ✓ З (вони) я почуваю себе впевненіше.

Вправа 2.

Визначити помилки у вживанні зворотних і присвійних займенників.

Відредувати речення.

- ✓ Він просидів цілий вечір, обдумуючи свою автобіографію.
- ✓ У мого брата канікули вже розпочалися.
- ✓ Викладачка запропонувала студенту вчитати свою доповідь.
- ✓ Я впевнений, що доля випускників у своїх руках.
- ✓ Свого дядька я майже не пам'ятаю.
- ✓ Дмитро нікого не попередив, що поїхав до своїх батьків.
- ✓ Коли мама побачила, як я прибрала в кімнаті, вона схопилася за свою голову.

- ✓ У кожної людини є своя заповітна мрія.
- **Написати твір на одну із запропонованих тем, стилістично правильно вживаючи займенники.**

«Можна все на світі вибирати, сину, ви брати не можна тільки Батьківщину» (В. Симоненко).

«Україно, ти — моя молитва» (В. Симоненко). «О рідне слово, хто без тебе я!» «Ти і твій хліб» (Д. Павличко).

- Вправи на засвоєння форм залежних слів у дієслівних словосполученнях: навчати (чого?) мови; дякувати (кому?) вчителям; скучати (за ким?) за матір'ю.
- На вживання особових закінчень дієслів (косе, баче, робе, замість косить, бачить, робить).
- На вживання дієслів III особи однини і множини (бачить, бачать, хоче, хочуть, бореться, борються).

У 7 класі, як додаткові, доцільно практикувати вправи:

- на вживання активних дієприкметників (палаючий, в'янучий, благаючий, квітучий, змарнілий);
- на запобігання недоречного вживання активних дієприкметників з суфіксом -ш (вш), які в літературній мові не вживаються і замінюються описовою формою («закінчивший» — той, що закінчив; «прочитавший» — той, що прочитав).
- на усунення неправильної побудови речень з дієприслівниковими зворотами.

Пропонуємо вправи на зразок:

Відредагувати речення, пояснити помилки.

- ✓ Починаючи збори, у мене спочатку була невпевненість у їхній необхідності.
- ✓ Зробивши усі домашні завдання, ти можеш відпочити.
- ✓ Залишаючи приміщення, світло обов'язково повинно вимикатись.
- ✓ Прикрашаючи ялинку, у нас був святковий настрій.
- ✓ Стоячи біля дошки, Максим завжди розгублюється і не може добре відповідати.
- ✓ Починаючи вивчати проблему, йому бачилась можливість її практичного застосування.

- ✓ Знайомлячись з експозицією музею, екскурсоводу було поставлено відвідувачами багато запитань.
- ✓ Вивчаючи ці зразки, були відзначені їхні переваги.
- ✓ Сидячи так близько від телевізора, псується зір.
- ✓ Перечитуючи твої листи, мені ставало спокійніше на серці.
- ✓ Їдучи на змагання, всім хочеться перемагати.
- ✓ Дізнавшись про твої успіхи, мені було дуже приємно. Ремонтуючи вчасно взуття, воно буде довше вам служити. Познайомившись з Григорієм ближче, стало зрозуміло, яка це чудова людина.
- ✓ Приїхавши у Чернігів, нами були відвідані майже всі музеї.
- ✓ Послухавши співачку, виникає бажання знову прийти на її концерт.
- ✓ Розірвавши конверт, лист був одразу прочитаний.
- На правильне вживання ступенів порівняння прислівників («дуже прекрасно» (замість прекрасно), «саме вище» (замість найвище)).
- На особливості вживання прийменників з іменниками («за брата», замість про брата, «по хворобі», замість через хворобу, «по дорученню», замість за дорученням).
- На використання єднальних сполучників і, та (українська мова і література; Міністерство освіти і науки; батьки і діти; ставки та озера).
- На правильне вживання часток: б, би (хотіла б, хотів би, зробив би).
- Неправильно: я би хотів, я би зробив.